

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ У
РЕЛІГІЙНОМУ ВИМІРІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Pss1-M20z групи
спеціальності 053 Психологія
Олянін Ольга Федорівна

Науковий керівник:
Гончарук Наталія Миколаївна,
доктор психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Сімко Руслан Теодорович,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри
загальної та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ГІБРИДНИХ ВІЙН ТА ЇХ ВПЛИВУ НА НАСЕЛЕННЯ.....	7
1.1. Загальний психологічний аналіз стратегій і тактик гібридних війн.....	7
1.2. Психологічне дослідження відносин держави і церкви в різні історичні епохи та в сучасному світі.....	15
1.3. Використання релігії у міжнародних гібридних війнах та російсько- українському міжнародному конфлікті.....	23
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ГІБРИДНИХ ВІЙН У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ.....	31
2.1. Програма експериментального дослідження психологічних засад гібридної війни у релігійному вимірі.....	31
2.2. Психологічний аналіз впливу релігійних чинників у гібридній війні Російської Федерації проти України.....	38
Висновки до другого розділу.....	59
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ У РЕЛІГІЙНОМУ ВИМІРІ.....	61
3.1. Основні шляхи та напрями подолання психологічного релігійного впливу як однієї з форм гібридної війни.....	61
3.2. Психологічні умови припинення релігійної гібридної війни в Українському просторі.....	64
Висновки до третього розділу.....	76
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах посиленого тиску та зовнішньої агресії з боку сусідньої тоталітарної держави Україна повинна володіти дійовими засобами протистояння у всіх сферах життя. На технічно освічених людей цей вплив, переважно, здійснюється через засоби масмедіа та інтернет-ресурси. Водночас, у кожному суспільстві існує категорія населення, яка не користується засобами масової комунікації. Це, переважно, особи поважного віку, мешканці віддалених населених пунктів (сіл та ін.). Вплив на такі верстви населення здійснюється через інструменти релігійного впливу.

У сучасному суспільстві релігія є потужним інструментом впливу на масову свідомість. Насамперед, її дія спрямована на формування моральних аспектів громадського мислення, що застосовується для підвищення духовного потенціалу суспільства. Не менш значимим є вплив на цінності суспільства, який проявляється у наслідуванні поведінки осіб, які долучені Церквою у канон святих; тих, котрі є Предстоятелями Православної церкви. Важливими є питання покори, терпіння, смирення, що використовуються лідерами нації та окремими державними структурами тоталітарних урядів для підпорядкування громади. Деякі з цих впливів, такі як моральність, ціннісна орієнтація є позитивними для розвитку громадської свідомості. Втім, існує низка психологічних інструментів, які застосовуються для спрямованої зміни свідомості та орієнтування мислення вірян у потрібному для тоталітарних режимів векторі. Саме цими інструментами, зазвичай, послуговуються у веденні гібридних війн, що ведуться у релігійному вимірі.

Психологічні технології релігійного впливу та використання їх у гібридних війнах науковці розпочали вивчати нещодавно. Найчастіше розглядалися питання стратегії світової гібридної війн (Горбулін, 2017; Котенко, 2014); дослідження механізмів та релігійних чинників у гібридній війні Росії проти України (Балюк, Дорошко, 2015; Дузь-Крятченко, Панкратов, 2014), російської політики гібридної війни, спрямованої на зміну

української національної свідомості (Х. Ван Херпен Марсель, О.С. Власюк, О. Волович, В.П. Горбулін, С.В. Кононенко, Г.М. Перепелиця, І.П. Рущенко, Ф. Турченко, Г. Турченко).

Водночас, більшість цих досліджень є релігійно зорієнтованими і не враховують психологічних аспектів впливу на вірян. Необхідність аналізу спрямованого релігійного впливу та обґрунтування його психологічних чинників у гібридних війнах обумовлює актуальність обраної теми дослідження: «Психологічні засади гібридної війни у релігійному вимірі».

Мета дослідження: проаналізувати основні психологічні чинники та механізми релігійного впливу, що застосовуються у гібридних війнах.

Відповідно до мети сформульовано наступні **завдання дослідження:**

1. З'ясувати психологічні підходи до теоретичного аналізу проблеми релігійного впливу у науковій психологічній та релігійній літературі.
2. Підготувати програму експериментального дослідження та здійснити аналіз психологічних засад гібридної війни у релігійному вимірі.
3. Визначити психологічні умови та шляхи протистояння інструментам гібридної війни, яка ведеться у релігійному вимірі.

Об'єкт дослідження: психологічний аналіз засад гібридної війни у релігійному вимірі.

Предмет дослідження: психологічні умови, шляхи та методи протистояння інструментам гібридної війни, яка здійснюється у релігійному вимірі.

Методологічною основою теоретичного та емпіричного експерименту стали праці, загальнонаукові концепції, парадигми дослідження колективної самосвідомості (К. Юнг та ін.); положення релігії, засновані на ключових психологічних механізмах (та ін.); ключові положення психологічного підходу у сфері релігійного впливу на масову свідомість (...).

Методи дослідження. Для з'ясування стану розробленості проблеми психологічного впливу релігії, опрацювання найбільш поширених механізмів ведення гібридної війни, яка здійснюється у релігійному вимірі,

обґрунтування психологічних умов протистояння гібридним війнам застосовувались такі методи дослідження:

теоретичні: методи наукового аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, систематизації теоретичних та експериментальних даних.

Емпіричні: спостереження, психологічний експеримент.

Для узагальнення отриманих експериментальних даних і з'ясування їх закономірностей впроваджено **статистичні методи** опрацювання результатів.

База дослідження. Експериментальне дослідження проведено на базі Волочиського району експерименті взяло участь 63 вірян української православної церкви та 48 вірян української православної церкви московського патріархату.

Теоретичне значення та наукова новизна: уточнено й обґрунтовано сутність понять «гібридна війна», «інформаційна війна»; з'ясовано механізми психологічного впливу в релігійному вимірі; підготовлено програму психологічного дослідження впливу на самосвідомість у представників громади української православної церкви та української православної церкви московського патріархату, з'ясовано психологічні умови, шляхи, методи виявлення і протистояння гібридної війни у релігійному вимірі.

Практична значущість полягає у підготовці програми експериментального дослідження та здійсненні аналізу психологічних засад гібридної війни у релігійному вимірі. Результати дослідження психологічних засад гібридної війни у релігійному вимірі можуть бути застосовані для визначення психологічних умов і шляхів протистояння інструментам гібридної війни, яка ведеться у релігійному вимірі.

Апробація роботи. Основні результати кваліфікаційної роботи обговорювались на студентській науково-практичній конференції у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та представлені в 1 науковій публікації.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи становить 105 сторінок. Основний текст викладено на 90 сторінках. Список літератури включає 84 джерела, у тому числі зарубіжних.

ВИСНОВКИ

Психологічний аналіз засад гібридної війни у релігійному вимірі, дослідження чинників її розгортання в українській православній громаді уможливило з'ясувати низку психологічних умов, шляхів і методів протистояння інструментам гібридної війни.

1. За даними теоретичного аналізу психологічних засад гібридної війни було здійснено такі висновки:

Виходячи з мети нашого дослідження, ми розглядаємо гібридну війну (у релігійному вимірі) як прихований, латентний вплив на членів православної громади з метою досягти ментального дисонансу та розколу всередині її членів. Основні стратегії російсько-української гібридної війни полягають у потужному залученні пропагандистських засобів, які мають системний і послідовний характер, опираються на інтерпретаційні стратегії та формують у людей спотворене сприймання дійсності.

Російсько-українська гібридна війна має дві стадії, перша з яких прихована, латентна, а друга – це пряме протистояння. Цинічність російської ідеології, відверто-зухвале ставлення до національної гідності інших народів, викривлене подання інформації є характерними тактиками впливу. Їх мета – досягти ментального дисонансу та розколу всередині громади. Другий етап окреслює видиму частину гібридної війни. Довга і ретельна підготовка, яка передувала цьому, змінюється блискавичністю дій і раптовістю агресивного нападу. Ця тактика, описана нами як *постлатентний блиц*, відрізняється неочікуваністю та підступністю, що викликає когнітивний дисонанс в об'єкта нападу. З'ясовано, що навіювання ворожих нашій державі поглядів несе загрозу життєво важливим національним інтересам України та національній безпеці. На сьогодні УПЦ Московського патріархату юридично як структура Російської православної церкви виступає п'ятою колоною у боротьбі Російської Федерації проти Української державності. Це означає, що вона, будучи релігійною

організацією, веде підривну діяльність усередині української громади засобами релігійного впливу.

2. Узагальнення даних емпіричного дослідження психологічних чинників гібридних війн у контексті міжнародного російсько-українського конфліктів дало можливість одержати такі висновки.

Церква постає осередком духовного впливу нації. У своїй діяльності вона залучає різні форм впливу: молитви, проповіді, вивчення Біблії, читання псалмів, які формують релігійну свідомість православних вірян. На території України співіснують дві православні громади: ПЦУ, яка офіційно є автокефалією та має самостійний статус автономії в управлінні, та УПЦ (МП), яка є автономною структурою РПЦ, користується її принципами, Статутом, нормативно-правовими актами. Це дає змогу констатувати можливість російських релігійних організацій долучатись у релігійні справи української православної пастви. Взаємини між двома православними організаціями мають форму прихованого конфлікту, що підтверджується результатами дослідження. Його причиною віряни вважають різні погляди на дотримання канонів православної церкви, небажання втрачати владу і статус; перерозподіл джерел фінансування; втрата автокефальних територій. Одним із шляхів його розв'язання православні віряни вбачають у церковному об'єднанні, що не підтримує більшість представників духовенства УПЦ (МП).

У проповідях священнослужителів часто можна простежити застосування різних засобів гібридного впливу на вірян: підміну понять, залякування через реальні або надумані небезпеки; безпідставні обвинувачення; пропаганду і дезінформування; відмову священників Московського Патріархату від служб за померлими, які загинули за Україну на війні або в зоні АТО; відмову читати молебні «За упокій» та «За здоров'я» тих православних, котрі хрещені в ПЦУ; «відбілювання» імен лідерів ворожої держави через поминання їх під час служб; маніпулювання з історичними документами.

3. Аналіз психологічних умов припинення релігійної гібридної війни в Українському релігійному просторі уможливило зробити такі висновки:

1) Необхідним є посилення правової освіти у галузі релігійного права, що можливо шляхом виконання низки завдань: формування загальної обізнаності з питань історії православ'я на Україні, аналіз етапів розвитку православ'я в Україні, з'ясування ролі Києва у хрещенні Київської Русі, дослідження проблем християнізації Русі, дослідження причин київсько-московського розколу 1448 р., аналіз Гжимултовського договору, на підставі якого Київська митрополія перейшла під канонічну юрисдикцію Московського патріарха. Важливим є вивчення положень Томосу про автокефальний статус Української Православної Церкви, який вручив митрополиту Епіфанію Веселенський патріарх.

2) Визначальним є формування позицій церковної єдності та підвищення обізнаності у представників української православної громади щодо сутності релігійного конфлікту в Україні. Головним є аналіз шляхів його розв'язання, одним з яких є єднання, якого прагне більшість православних вірян.

3. Важливим є вивчення ключових питань, які стосуються євхаристійного спілкування, лідерства і підпорядкування у церковних структурах, підвищення національної самосвідомості та гідності

Євхаристійне спілкування передбачає можливість вести спілкування на засадах, окреслених канонами церкви, позиціями її духовності та єдності. На сьогоднішні лідерські позиції у державі займає Православна церква України, яка вважається єдиною канонічною правонаступницею Київської митрополії, є канонічно автокефальною та самоврядованою, засвідчує права Фанару на екзархат і ставропігії в Україні і керується у своїй діяльності Патріаршим та Синодальним Томосом. Як і українська держава, вона є цілковито незалежною.

4. Значимою проблемою є підвищення національної самосвідомості та гідності, які передбачають дотримання тих релігійних звичаїв та традицій, в

яких закована соціальна пам'ять народу. Формування національної ідентичності – це усвідомлення вірянами української православної громади власної належності до давньої церкви Русі, яку очолював митрополит Київський і вся Русі, тієї церкви, яка має своє достойне ім'я, власну історичну територію, догми, канони, духовність, історичну пам'ять, релігійно-обрядову культуру.

4. Важливим є розуміння власної національно-релігійної значимості, формування самоповаги та ігнорування імперських поглядів Предстоятелів російської православної церкви, які проявляються у їхній, так званій концепції Третього Риму, у якій проголошено, що після падіння Константинополя Московська Патріархія стане справжнім центром православного світу.

5. Необхідним є розуміння масштабів впливу на українську православну громаду. Кількість Українських православних церков Московського патріархату сягає 12374, через які реалізуються інструменти гібридної війни. Цей вплив відбувається не через «великі помисли та духовність російського православ'я», а через банальні причини, які українським вірянам слід озвучувати. Особливо важливим є припинення тактики «загравання з Росією».

6. Найбільш значимим пунктом є виховання установки на необхідність супротиву різним формам та методам гібридного впливу Російської Федерації за кожним пунктом і кожним канонем, який перекручується представниками РПЦ, серед них: а) розуміння сутності підміни понять; б) вміння ігнорувати залякування; в) неприйняття безпідставних обвинувачень; г) протидія пропаганді і дезінформуванню; д) протидія маніпулюванню з історичними документами; е) протистояння канонізації імен лідерів ворожої держави, які благословляють російських воїнів брати зброю, вбивати мирних людей, в тому числі дітей, жінок, громадян похилого віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаєв Н.А., Базарний В.Т. & Мацагор О.Н. Україна в умовах воєнно-політичного конфлікту: історія та сучасність. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 47 с.
2. Акулинин В.Н & Елифанова Н.С. Концепция гибридной войны в практике межгосударственного противостояния. *Национальные интересы : приоритеты и безопасность*, 2015. 36 (321), 53–60.
3. Бадах Ю. Причини виникнення та класифікація воєнних конфліктів. *Воєнна історія*, 2003. 3–4. URL: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_5.htm.
4. Бальжик І.А. Відносини держави і церкви : «симфонія влад» : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2007. 35 с.
5. Бартош А. Гибридная война становится новой формой межгосударственного противоборства. *Военное обозрение*. 2017. URL: <https://topwar.ru/112955-gibridnaya-voyna-stanovitsya-novoy-formoymezhgosudarstvennogo-protivoborstva.html>.
6. Бартош А.А. Дипломатия гибридной войны. *Дипломатическая служба*. Москва. 2019. 1, 23–29.
7. Біла книга антитерористичної операції на Сході України 1914–2016. : науково-публіцистичне видання НУОУ імені Івана Черняхівського. Київ : НУОУ, 2017. 249 с.
8. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М. & Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ : Віват, 2016. 247 с.
9. Будаєв А.В. Гибридные войны США в Южной Америке. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2015. 4, 271–275.
10. Ван Х.М. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2016. 34 с.

- 11.Власюк Н., Карман Я. Деякі основи поняття «Гібридна війна» в міжнародному праві. *Право і громадянське суспільство*. URL : <http://lclaw.knu.ua/index.php/item/207-deyaki-osnovy-ponyattya->
- 12.Власюк О.С., Кононенко С.В. Кремлівська агресія проти України : монографія. Київ : НІСД, 2017. 304 с.
- 13.Волович О. Історія як поле змагання «Українського світу» і «Русского мира». *Зовнішні справи. Історичні науки*, 2014. 12, 20.
- 14.В'ятрович В. Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну. *Еспресо*. 2014. URL : http://espresso.tv/news/2014/11/29/vyatrovych_kreml_vede_v_ukrayini_ne_hibrudnu__a_quotbilshovuskuquot_viynu.
- 15.Герасимов В. Ценность науки в предвидении. URL : <http://vpknews.ru/articles/14632>.
- 16.Герасіна Л.М., Погрібна В.Л. & Поліщук І.О. eds.. Війна «гібридна». *Політологічний енциклопедичний словник*. Харків : Право, 2015. 816 с.
- 17.Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения: фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес». Киев : Стратегия XXI, 2016. 62 с.
- 18.Голубов О. Церковна франшиза: як фінансуються релігійні громади в Україні. 2019. URL : <https://www.dw.com/uk/церковна-франшиза-як-фінансуються-релігійні-громади-в-україні/a-47176766>
- 19.Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається. Дзеркало тижня, 2016. URL : http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-rochinayetsya-_.html.
- 20.Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. Дзеркало тижня, 2015. URL : http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viynayak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html.
- 21.Горбулін В.П. Світова гібридна війна: український фронт : монографія. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

22. Гуреев С.А. Процесс строительства правового государства в России и международное право. *Право и политика*. 2002. 51–54
23. Динис Г. Сучасні гібридні збройні конфлікти приклад агресії Російської Федерації проти України.. *Геополітика України: історія та сучасність*, 2016. 2, 108–112.
24. Дудик В.С. edc.. *Молитва*. Київ : Європейська енциклопедія, 2008. 544 с.
25. Дузь-Крятченко О.П. & Панкратов Є.Є. Досвід та уроки внутрішнього воєнного конфлікту та збройної агресії проти України. *Труди університету : зб. наук. праць НАУО*, 2014. 4 (125), 910.
26. Захарченко П.П. Зовнішньополітична діяльність Центральної Ради Української Народної Республіки на мирних переговорах у Бресті (1917–1918 рр.). *Право України*, 2017. 11, 74.
27. Балюк В., Дорошко М., Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 2020. 1(51), 5–11.
28. Брати Капранови *Історія нашої Церкви*. Київ : Зелений пес. 2018. 80 с.
URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/istorija-nashoi-cerkvi.html>
29. Костіна Н. 2016. П'ять ознак «Гібридної війни». *Трибуна*. URL: <https://tribuna.pl.ua/news/5-oznak-gibridnoyivijni/>.
30. Котенко А.О. Гібридна війна як форма сучасного міжнародного конфлікту. *Міжнародні відносини*. 2017. 13. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3070.
31. Кочеров С. Русский мир: проблема определения. *Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского*. 2014. 5, 163–167.
32. Кулицький С. Економічна складова гібридної війни Росії проти України. *Україна : події, факти, коментарі*. 2016. 20: 44–57. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr20.pdf>.
33. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 320 с.

34. Магда Є.М. Гібридна війна: сутність і структура феномену. *Міжнародні відносини*, 2014. 4: URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220
35. Манойло А.В. Роль цветных революций в современных гибридных войнах. *Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление*. Москва. 2015. 8 (63), 13–18.
36. Мицик Ю.А. Московський Патріархат. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл–О, 728 с.
37. Наливайко С. Поняття «П'яту колона» породив поплічник Ф. Фрэнко. *Gazeta.ua*, 11 серпня 2012. URL: https://gazeta.ua/articles/slivce/_ponyattya-ryata-kolona-porodiv-poplichnik-franko/450302
38. Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. Москва : Янус-К, 1998. 655 с.
39. Онищенко В. Мінімальна зарплата 2022. *Головбук*. URL: https://www.golovbukh.ua/article/9135-mnmalna-zarplata-v-2022-rots#anc_5
40. Організація Північноатлантичного договору НАТО. Заява за результатами саміту у Варшаві, 2016. URL: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=r
u.
41. Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире. Москва : Алгоритм, 2002. 496 с.
42. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія гібридної війни : гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. 1, 7–16.
43. Патриарх Кирилл благословил войска РФ на войну против Украины. Как это произошло. *Информационный навигатор*. 2022. <https://infonavigator.com.ua/novosti/patriarh-kirill-blagoslovil-vojska-rf-na-vojnu-protiv-ukrainy-kak-eto-proizoshlo/>
44. Перепелиця Г.М. Україна Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Стилос, 2015. 880 с.

- 45.Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. Харків : Школа, 2007. 608 с.
- 46.Попович К.В. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри. *Науковий вісник Ужгородського університету. Історія*. 2016. 2 (35), 75–79.
- 47.Про свободу совісті і релігійних організацій. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991. 25, 283.
- 48.Резолюція щодо протидії гібридній війні, ухвалена 26 квітня 2018 року Парламентською асамблеєю ради Європи, 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2452506-ci-e-pravila-dla-gibridnoi-vijni-rezolucii.html>.
- 49.Руснак І.С. Навчальний посібник з воєнно-ідеологічної підготовки особового складу Збройних Сил України на 2016 навчальний рік. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 240 с.
- 50.Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 260 с.
- 51.Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України : Указ Президента України №92/2016 від 14 березня 2016 року. URL : <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4860.html>
- 52.Сабрі К.Н. Інформаційно-іміджевий аспект гібридної війни. *Молодий вчений*, 2018. 5 (57), 206–210.
- 53.Савицкий В.А. Украинская мифоистория в режиме информационной войны. Севастополь : РИБ. 2014, 176 с.
- 54.Сидоренко Д.А. «Гібридна війна» як сучасний спосіб ведення війни. *Молодий вчений*. 2018. 11 (63), 920–922.
- 55.Смирнов П.Е. Гибридные войны Запада с Россией. *Россия и Америка в XXI веке*. 2018. 4. URL: <https://rusus.jes.su/s207054760000062-5-1/>.
- 56.Ткаченко В.М. Росія: ідентичність агресора : монографія. Київ : Академія, 2016. 256 с.

57. Требин М. Войны XXI века. Москва : АСТ; Минск : Харвест, 2005. 608 с.
58. Требин М.П. Феномен «гібридної» війни. *Гілея : науковий вісник*. Київ : Гілея. 87, 366–371.
59. Тригуб О.П. & Місяць М. Феномен гібридної війни в українській та зарубіжній політології. 312 (324), 66–70.
60. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України, 2015. 166 с.
61. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України : від 28.05.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text
62. Урушадзе Г. Выбранные места из переписки с врагами. Семь дней за кулисами власти. Санкт-Петербург, 1995. 448 с.
63. Филатов С., Лункин Р. Статистика российской религиозности: магия цифр и неоднозначная реальность. 2014. URL : https://web.archive.org/web/20140102193025/http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/Fil_StatRossRel.php
64. Шаховський О. Християнський соціалізм : проєкт КДБ, 2005. URL : <https://conservatorjournal.com/kdb>
65. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*, 2016. 4, 41–48.
66. Bond M. Hybrid war a new paradigm for stability operations in failing states. Carlisle : U.S. Army War College, 2007. 25 p. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a468398.pdf>.
67. Calha J.M. Hybrid Warfare : NATO's new Strategic Challenge? *Report to NATO Parliamentary Assembly*. 2015. 11 p.
68. Frier N. Hybrid Threats and Challenges : Describe... Don't Define. *Small Wars Journal*. 2009. URL: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/hybrid-threats-and-challenges-describe-dont-define>.

69. Jefferson Th. The Enlightenment. History of Western Civilization II. courses. lumenlearning.com. Archived from the original on 2021-04-17.
70. Hoffman F.G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington : Potomac Institute for Policy Studies. 2007. P.53.
71. Hoffman, F.G. Hybrid warfare and challenges. JFQ : Joint Force Quarterly. 2009. 52, 34–48.
72. Kermit D. Hall (ed.) Oxford Companion to the Supreme Court of the United States. Oxford University Press, 2005.
73. Killebrew R. Good advice: Hybrid warfare demands an indirect approach. Armed Forces Journal. 2008.
74. Kucy A. Polityka cerkiewna Ukrainy w okresie rewolucji 1917–1920, Centrum Europy Wschodniej UMCS, 63–64.
75. Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu 1929–1933., Torun : Wydawnictwo Naukowe Grado, 2008. 252–253.
76. Lowe, K., Murray, W. & Mansoor, P.R. eds.. Hybrid War in Vietnam. *Hybrid Warfare*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 254–288. doi:10.1017/cbo9781139199254.010, ISBN 978-1-139-19925-4 retrieved 2021-09-06.
77. McCuen J.J. Hybrid Wars. *Military Review*. 88 (2), 107.
78. Pattison J. Humanitarian Intervention and the Responsibility to Protect: Who should intervene? Oxford : Oxford University Press. 2010. 31 p.
79. Pizarroso A. La intervención extranjera y propaganda: la propaganda exterior de las dos Españas. *Historia y Comunicación Social*, 2001. 6, 79–81.
80. Stoker, D., Whiteside, C. Blurred Lines: Gray-Zone Conflict and Hybrid War – Two Failures of American Strategic Thinking. *Naval War College Review*. 2020. 73 (1), 1–37.
81. Williamson S.C. From fourth Generation Warfare to hybrid war. United States Army. U.S. Army War College. 2009. URL: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA498391>.

82. Whitney, C.R. 2012. Ruling Arms. *World Policy Journal*. 29 (4), 86–93.
doi:10.1177/0740277512470932.
83. Vauchez A. *Encyclopedia of the Middle Ages*. Routledge, 2001. 445 p.
84. Vuković J., Matika D. & Barić S. Hybrid warfare challenges. *Security and Defence Quarterly*. 2016. 123, 118–138.